

ԵՐԵՄԻԱ ՉԵԼԵՊԻ ՔՅՈՄՈՒՐՃՅԱՆԻ

«ՕՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ» ԵՐԿԸ

XVII դարում հայ պատմագրական միտքը զարթոնքի փուլ թևակոխեց, որը որոշակիորեն երկատված էր: Մի կողմից այն հավաստարիմ եղավ դասական մատենագրության ավանդույթներին և մինչ այդ ընդունելի գրական նախընտրություններին, մյուս կողմից՝ ճկունություն և ընկալունակություն ցուցաբերեց նոր շրջանի գրականության հայտագրած սկզբունքների, և ժանրային բազմազանության ու առանձնահատկությունների հանդեպ, որոնք, խնդրո առարկա ժամանակաշրջանում, թեև որոշակիորեն սաղմնային վիճակում էին, սակայն գալիս էին ազդարարելու պատմագրական միջավայրի կերպափոխումները, վերջինիս սոցիալ-հասարակական հենքի ընդլայնմամբ: Այս համապատկերում Երեմիա Քյոմուրճյանի «Օրագրութիւն» երկը չափազանց հետաքրքրական և արժեքավոր է, տեսնելու աշխարհայացքային փոփոխությունների ամբողջ հերթագայությունը, նորամույծ մտածական կառույցների և ժանրային ձևերի կիրառումը, որով էլ պայմանավորվեց արժեքային տեղաշարժերի այն ողջ կենսուղին, որ բնութագրական եղավ XVII դարի հայ պատմագրության համար: Պատկերը հետաքրքիր է երկասիրության ժանրային պատկանելության հարցի քննության արդյունքում. համաշխարհային գրական փորձի համապատկերում օրագրությունների հայտնվելու նախապատմության ու զարգացման ընթացքի վերաբերյալ տարամետ կարծիքները, առանձին բացառություններով, սակայն հաշտ են XVII դարը իբրև առաջին օրագրությունների ի հայտ գալու ժամանակաշրջան դիտարկե-

լու հարցում¹: Օրագրությունների միջով անցնում է պատմագրության «մարդեղացման» ճանապարհը, ինչպես դիպուկ նկատում է Վ. Ժիվովը. «մարդու մասնավոր կյանքը ձեռք է բերում մշակութային արժեք»²: Պիտի ասել, որ ինչքան էլ վերապահումով մոտենանք XVII դարը համաշխարհային մշակույթի պատմության մեջ իբրև մարդու հոգեմտավոր անհատականության վավերացման «դարագլուխ»³ համարող ուսումնասիրություններին, չենք կարող չնկատել, որ հայ պատմագրությունը շատ ընկալունակ և ճկուն եղավ այդ նոր հայացքների յուրացման հարցում: Երեմիա Քյոմուրճյանի «Օրագրութիւն»-ը հետաքրքիր քննություն է բռնում ժանրային ատանձնահատկությունների այդ ընդհանրության մեջ դիտարկելիս: Պատմագիտության մեջ գործը հայտնի է ոչ իր հեղինակային անվանումով: «Օրագրութիւն» վերտառությունը հետագայի ուսումնասիրողների նախաձեռնության հետևանք է. Ղևոնդ Փիրդալեմյանը գործը տեսել է ձեռագիր վիճակում և փոքրիկ մի հիշատակագրությամբ այն կոչել «Օրագրութիւն»: Ձեռագրի հրատարակության գործը ստանձնած Մեսրոպ արք. Նշանյանը, Ղ. Փիրդալեմյանի հետևությամբ, պահպանել է այդ անվանումը և մեկընդմիջտ մոռացության մատնել հեղինակային վերնագիրը: Ինքը՝ Երեմիա Քյո-

¹ Որոշ ուսումնասիրողներ օրագրական ավանդույթների սկզբնավորումը տեսնում են XVI դարում: Տե՛ս Криволапова Е., К вопросу о генезисе жанра дневника, Ученые записки: электронный научный журнал Курского государственного университета (<http://scientific-notes.ru>), 2012, N 1 (21), էջ 3:

² Նույնը, էջ 5:

³ Солонин Ю.Н., Дудник С. И., Судьба субъективного жанра в контексте европейской культуры XVII - XX веков, XVII век в диалоге эпох культур. Материалы Международной научной конференции "Шестые Лафонтеновские чтения", СПб., 2000, стр. 11.

մուրճյանը, իր երկը խորագրել է «Ժայմանակայգիր եւ պատմութիւն»⁴:

Երեմիա Քյոմուրճյանը երկը սկսել է գրել 1648 թ. հունիսի 11-ից, ավարտել 1662 թ. հոկտեմբերի 24-ին: Կ. Դանիելյանը կասկածի տակ է առնում այն հանգամանքը, որ Քյոմուրճյանը երկը շարադրել է 1648 թ.-ից՝ համարելով, որ այդ գրառումները չեն կարող պատկանել «12-14-ամյա անչափահաս երեխայի» գրչին⁵: Հարցի առնչությամբ կցանկանայինք մի քանի դիտարկում կատարել. 1648 թ. դեպքերի շարադրանքը մեզ մոտ նույնպես որոշակի կասկածներ է հարուցել. նախ՝ դեպքերը շարադրված են ակնհայտ տարբեր մոտեցմամբ, քան, օրինակ, հաջորդ տարվա ընթացիկ գրառումների ոճն է: Շարադրանքն ավելի հասուն մարդու ստեղծագործություն է թվում, գրի է առնված սուլթան Իբրահիմ I-ի (1640-1648) գահընկեցության պատմությունը: Կարծում ենք, որ 1648 թ. դեպքերը ներկայացված են հետահայաց (ռետրոսպեկտիվ) կերպով, ինչին հետևում է, որ 1648 թ. Իբրահիմ I-ի գահընկեցության պատմությունը հետագայի շարադրանք է և բնագրի մեջ ներմուծվել է ավելի ուշ շրջանում: Երեմիա Քյոմուրճյանի՝ մեր տրամադրության տակ եղած ձեռագրերին հպանցիկ հայացքն անգամ ցույց է տալիս, որ նրա աշխատելանոճին շատ հարագատ է, ըստ երևույթին, հետագայում լրացնելու դիտավորությամբ ամբողջ էջեր բաց թողնելու սովորությունը: 1648 թ. հասուն շարադրանքի հանգամանքը, այսպիսով, դեռ հիմք չի համարելու, որ «Օրագրութիւն»-ը չէր կարող լինել պա-

⁴ Դիտելի է, որ շարադրանքում նա երկը կոչում է նաև «պատմագրութիւն», Օրագրութիւն Երեմիա Չէլեպի Քեօմիւրճեանի, հրատ. Մեսրոպ արքեպս. Նշանեան, Երուսաղէմ, 1939, էջ 374 (այսուհետև՝ Օրագրութիւն):

⁵ Դանիելյան Կ., Հայ մեմուարային գրականության պատմությունից, Երևան, 1961, էջ 73-74:

տանի Երեմիայի ստեղծագործության արգասիք: Արդեն հաջորդ տարվա՝ 1649 թ. դեպքերի շարադրանքից⁶, որ առավել օրագրային բնույթ ունի (օգոստոսի 3-ից սկսած) պարզ է, որ դեպի Երուսաղեմ շուրջ 10 ամիս (5 օր պակաս) տևած ուխտագնացության այս կամ այն անցքերը Երեմիա Քյոմուրճյանը գրի է առել հենց ընթացքում. «Եւ վասն տկարութեան մերում ի ճանապարհի չկարացի յամենայն աւուր (ընդգծումը՝ Գ.Ա.) գրել զիջևանի տեղիսն մեր»⁷: Ավելին՝ պատանի հեղինակն իր առջև խնդիր է դրել գրելու յուրաքանչյուր օրվա անցուդարձը, այլ բան, որ դա նրան ամբողջապես չի հաջողվել: Երկը շարադրելու պահին օրագրողի տարիքի կապակցությամբ չափազանց արժեքավոր է մեկ այլ տեղեկությունն ևս. 1658 թ. ապրիլին՝ իր 22-ամյակը բոլորելու նախաշեմին, արդեն հաստատապես հասուն երիտասարդության շրջան մուտք գործած Երեմիան խոստովանում է, որ «Օրագրութիւն»-ը սկզբնական շրջանում որոշակիորեն արտացոլում է իր առաջին գրչափորձերը. «Այսքան զոր ծրիցի, խաղալիկ անմտութեանս, յըսկիզբն տարուս մինչ ի կատարած տարոյս, և տեսողացդ զայս զիս կատակելոյ. ողջ լիջիք ի Տէր սրբութեամբ»⁸: Այլ հարց է, թե այս գրառումները Երեմիան կատարել է իր անձնակա՞ն նախաձեռնությամբ, թե՞ ժամանակի երևելիներից մեկի հուշումով, որոնք քիչ չէին պատանու շրջապատում: Մեզ հայտնի աղբյուրագիտական տվյալները լռում են այս առնչությամբ. կարծում ենք՝ ձեռագրական ավանդույթներից հայտնի «ստացող» իմաստով մատյանը պատվիրատու չի ունեցել, բայց ձեռ-

⁶ 1649 թ. շարադրանքը նա սկսում է փետրվարի 14-ից, թեև մինչև օգոստոսի 3-ն ընկած ժամանակահատվածի իրադարձությունները ներկայացնում է խիստ համառոտակի, սակայն պարզօրոշ է, որ այդ շրջանի գրառումները նույնպես արված են ներկա ժամանակով:

⁷ Օրագրութիւն, էջ 16:

⁸ Օրագրութիւն, էջ 68:

նարկը սկսելու խորհրդատու Քյոմուրճյանը ունեցել է, որ կարող էին լինել իր հայրը՝ Մարտիրոս Քյոմուրճյանը, ուսուցիչը՝ Հովհաննես քահանան, Եղիազար Այնթապցին, որ մեծ հեղինակություն էր Քյոմուրճյանի համար, և վերջապես՝ իր խնամակալ Ամբակումը: Ըստ էության, հենց վերջինս էլ ամենից սերտ առնչությունն ունի Երեմիայի օրագրական այս գրառումների հետ: Նշենք, որ պատանին դեպի Երուսաղեմ վերոնշյալ ուխտագնացության գնում էր Ամբակումի և նրա կնոջ հետ: Արդեն հիշատակել ենք Երուսաղեմ կատարած ճամփորդության առաջին իսկ օրից է Երեմիան ձեռնամուխ լինում շարադրելու ուղևորության մանրամասները՝ «յամենայն աւուր»: Այս ճամփորդությունը մեծ կարևորություն ուներ Ամբակումի համար, քանի որ մի կողմ թողնելով բոլոր գործերը՝ նա Սուրբ Երկիր շտապեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Փիլիպոս Ա-ի հրավերով, և կարող էր ցանկություն ունենալ հավերժացնելու իր համար այդչափ թանկ հանդիպման օրակարգը: Իսկ ակնառու ընդունակություններով իր պատանի ազգականը թերևս ամենից հարմար թեկնածուն էր այդ գործն ի կատար ածելու համար: Սրան լրացնելու է գալիս «Օրագրութիւն»-ից մի վկայություն, մահվան մահճում գտնվող Ամբակումը, ի թիվս երկարաշունչ պատգամների և ցանկությունների, իր հոգեգավակին խնդրում է նաև. «Ո՛վ որդեակ իմ, գրեա՛յ զայս ամենայն ի մատենի քում առ յիմոյ յիշատակի»⁹:

Փորձենք այժմ քննել երկի ժանրային պատկանելության հարցը, պարզել՝ ինչքանով է արդարացված երկի հեղինակային անվանումը ստվերում թողնելը, և եթե «Օրագրութիւն», ապա որքանով է այս ստեղծագործությունը համապատասխանում օրագրային ժանրի առանձնահատկություններին ու ընդհանուր

⁹ Օրագրութիւն, էջ 313:

սկզբունքներին: Օրագրությունների առաջին բնութագրիչը ժամանակագրական կարգի խստագույն պահպանումն է՝ տարվա, ամսվա, օրվա և անգամ օրվա ժամերի ճշգրիտ հիշատակմամբ: Այս առումով Երեմիա Քյոմուրճյանը գերազանցում է բոլոր սպասելիքները. երկը նա շարադրել է, ինչպես արդեն նշեցինք, 1648 թ. հունիսի 11-ից 1662 թ. հոկտեմբերի 24-ը (բացառություն է միայն 1651 թվականը, որը հեղինակը գրի չի առել): 14 տարվանից յուրաքանչյուրը գրի է առնված առանձին և հեղինակի կողմից հստակ տարբերակված է: Երևում է անգամ, որ նոր տարվա շարադրանքը սկսելը նրա կենսագործունեության անբաժան մասն է եղել. «Թվին ՌՃ եւ Ե-ն Հայոց շնորհօքն Քրիստոսի սկսայ զայս ինչ սակաւ իրս, որ եւ ողորմութիւն Քրիստոսի օգնեսցէ հասուցանել ի ծար քանիս»¹⁰: Ամիսների անխախտ հերթագայությունը, չի կարելի ասել, որ պահպանվել է շարադրանքի ամբողջ ընթացքում: Ամենամսյա հաջորդականությամբ դեպքերը ներկայացված են միայն 1653, 1654, 1655, 1656 թվականների կտրվածքով, այս շարքին կարելի է դասել նաև 1657-ը՝ մի բացառությամբ, որ տարվա մինչև նոյեմբերի վերջն ընկած իրսդարձություններն են գրառված: Վերը նշված տարիների շարադրանքը ամբողջ երկի համապատկերում ամենից ընդարձակն ու մանրամասն է: Պատկերն ավելի գունեղ է օրերի շարունակականության տեսակետից. չափազանց շատ են օրերի չընդհատվող հերթականություն ունեցող հատվածները: Օր առ օր շարադրված են 1656 թ. ապրիլ-հուլիս ամիսների դեպքերը¹¹ (կամեկ-երկու օրվա բացթողում, որ այս պարագայում էական չէ): Օրավուր գրառումների ընդհատումները չնչին քանակի են

¹⁰ Նույնը, էջ 140:

¹¹ Օրագրութիւն, էջ 137-193:

հասցված 1656-1657 թթ. համար առհասարակ: Ժամանակագրական բնույթի հիշատակությունները Քյոմուրճյանի մոտ մանրաքնին ճշգրտության են հասցված. նա տեղեկություններ է հայտնում օրվա ժամերի դրությամբ անգամ. «[1655, 2 հուլ.] Եւ ի լուսանալ առաւօտուս՝ օր Բշի (երկուշաբթի՝ Գ.Ա.) եկաք ի բնակութիւնս մեր: Եւ ատուրս է-րդ ժամուն եղն զի հնչեաց հողմն մի յոյժ սաստիկ»¹²: Հավելենք նաև, որ հնարավորության դեպքում նա անպայման ամսաթվի կողքին հիշատակում է նաև եկեղեցական տոները, անգամ եթե դրանց չէին հաջորդում հիշարժան դեպքեր¹³: Հետաքրքրական է, որ պատմիչի համար ելակետային են նաև մահմեդական տոնացույցի նշանակալի օրերը¹⁴:

Հաջորդ հարցը, որ կցանկանայինք դիտարկել ուսումնասիրվող թեմայի շրջանակներում, տեքստային միջավայրում՝ օրագրողի անձնականության (ինդիվիդուալիզմ), հեղինակային ինքնագիտակցության, հարաբերակցության, հարցն է իրեն շրջապատող պատմաքաղաքական իրականության հետ, որի խորության աստիճանով էլ թերևս չափվում է ոչ գեղարվեստական բնույթի օրագրությունների, ինչպիսին քննարկվող երկն է, աղբյուրագիտական արժեքը: Երեմիա Քյոմուրճյանի «Օրագրութիւն»-ը երկատված է կենցաղայնության հասնող հիշատակությունների և հասարակական-քաղաքական կարևորագույն նշանակության իրադարձությունների արձանագրման՝ հեղինակի ցուցաբերած զրական մոտեցումների միջև: Չի կարելի ասել, որ Քյոմուրճյանի համար ծրագրային հարց է եղել ինքնակենսագրական տվյալների հաղորդումը. շարադրանքի էջերում դրանք նա հայտնում է բավական վայրիվերո և երկրորդական պլանում:

¹² Լույսը, էջ 80:

¹³ Լույսը, էջ 35, տե՛ս նաև՝ էջ 38, 41, 42, 45 և այլն:

¹⁴ Լույսը, էջ 56, տե՛ս նաև՝ էջ 57, 58 և այլն:

Օրագրական այս գրառումներում, նաև անթիվ-անհամար են հիշատակումներն իր առօրյա հոգսերի, այցերի, հանգստի, հիվանդությունների, անգամ՝ երազների և այլ կենցաղային տվյալների վերաբերյալ: Շարադրանքը պարզապես հեղեղված է բազմաթիվ այլ անձանց վերաբերող նմանատիպ վկայություններով նույնպես, որոնցից շատ քչերն են քաղաքական դեմքեր. նրանք գլխավորապես Երեմիայի ծանոթներն են, մտերիմները, ազգականները: Հեղինակն առանձնակի բժախնդրություն ու հետևողականություն է ցուցաբերում կնունքների, հարսանիքների, թաղումների մասին հիշատակություններ թողնելիս¹⁵, որոնք խիստ հակիրճ ու տեղեկատվական բնույթի են: Աչքի է զարնում մեկ այլ երևույթ ևս. օրագրողը անսպասելիորեն ընդհատում է շարադրանքը, երբ այս կամ այն դեպքից նեղսրտում կամ պարզապես հոգնում է գրելուց. «Զգուիմ գծրելն մեծ աղմկիս եղելուցս»¹⁶: Արդյոք Քյոմուրճյանի նման «անփութության» պատճառն այն էր, որ իր այս գրառումների համար նա չէր նախատեսել հասցեատեր-ընթերցող: Անշուշտ՝ ոչ: «Օրագրութիւն»-ը մենախոսություն է, ինչը, որպես կանոն, բխում է օրագրական ժանրի առանձնահատկություններից¹⁷, սակայն սա ներփակ ինքնախոսություն չէ, հեղինակն ունի իր երևակայական ընթերցողը, նա հաճախ է դիմում երկխոսության: Քիչ չեն նաև ճառախոսական բնույթի հարցադրումներն ու երկարաշունչ տրակտատները, որոնք նա հղացել է՝ ի դատապարտումն Կ. Պոլսի հայ գաղթավայրում ծայր առած տարատեսակ արատավոր երևույթների:

¹⁵ Օրագրութիւն, էջ 56, տե՛ս նաև՝ էջ 57, 58, 59, 60 և այլն:

¹⁶ Օրագրութիւն, էջ 95, տե՛ս նաև՝ էջ 122:

¹⁷ Богданова Е. В., Языковые особенности жанра дневника. Филологические науки. - Вопросы теории и практики-, Тамбов, 2008, № 1 (1), стр. 4.

Օրագրությունների դեպքում հեղինակի անձը մեծապես պայմանավորում է դրանց աղբյուրագիտական արժեքը. քննության առարկա երկն այդ իմաստով շահեկան դիրքում է գտնվում: Երեմիա Քյոմուրճյանը բազմակողմանի կապեր ուներ ոչ միայն հայկական միջավայրում, այլև առնչվում էր օսմանյան մտավոր և քաղաքական շրջանակների, Կ. Պոլսում դիվանագիտական առաքելությամբ հանդես եկող եվրոպացիների հետ: Շփումների բազմազանությունը մի կողմից, մյուս կողմից՝ մշակութային նման փոխազդեցությունները, ինչ խոսք, բարենպաստ պայմաններ պիտի ստեղծեին Երեմիա Չելեպիի օրագրական գրառումների համար: Իր ազգակցական կապերի, հետագայում նաև զբաղեցրած հասարակական դիրքի բերումով՝ Քյոմուրճյանը գրեթե ողջ գիտակցական կյանքի ընթացքում թե՛ ականատես, և թե՛ մասնակից է եղել իր ժամանակի սոցիալ-քաղաքական իրադարձային տեղաշարժերին: Հետևել է նաև Օսմանյան կայսրության ներքին ու արտաքին քաղաքական գործընթացներին: Դրանով հանդերձ, Երեմիա Քյոմուրճյանը կուսակցական պատմագիր է: XVII դարի երկրորդ կեսին պոլսահայ կյանքը փոթորկած տարամետ ուժերի բախումներն ու դավերը չշրջանցեցին նաև նրան: Հատկապես «Օրագրութիւն»-ը շարադրելու տարիներին մեծ էր նրա համակրանքն ու նվիրումը ժամանակաշրջանի ակնառու գործիչներից մեկի՝ Եղիազար Այնթապցու հանդեպ: Երեմիան Եղիազարի կուսակցության անթաքույց համակիրն է, և չի խորշում դրանից: Շարադրանքի տարբեր հատվածներում բազմաթիվ են այսպիսի հիշատակումները. «Եւ մերայինքս ելին անտի և եկին», «մերայինք ցրուեալ ամենեքեան գնացին»¹⁸, «Եւ օրս մեր կողմքն գրեցին թուղթ...»¹⁹: Հեղինակի կողմ-

¹⁸ Օրագրութիւն, էջ 100:

նակալությամբ է բացատրվում միտումնավոր լռությունների ու դադարների հաճախականությունը, որ առկա է երկի տարբեր դրվագներում: Քյոմուրճյանը գուրկ չէ վերլուծական կարողություններից ու դիտողունակությունից, սակայն դրանք գործի է դնում ոչ բոլոր դեպքերում: Շարադրանքի բովանդակային պատկերը մեծապես փոխվում է նաև Քյոմուրճյանի հետաքրքրությունների ու զբաղմունքների ազդեցությամբ. հացագործության ոլորտում պատմագրի ունեցած շահադիտություններով պայմանավորված՝ օրինակ, շարադրանքում մեծ տեղ են զբաղեցնում իր վերահսկողությամբ գործող փոխն առնչվող տարատեսակ մանրամասները, կենցաղային ու վարչարարական բնույթի տվյալներ, որոնք մեծ կարևորություն ունեն հեղինակի համար²⁰:

Քյոմուրճյանի անձը և գործունեությունը, սակայն, Օրագրության միակ աղբյուրը չէ: Պատմագիրը չափազանց մեծ տեղ է տվել դեպքերին ականջալուր և ականատես եղողների հաղորդած տվյալներին. անհաշվելի են այն վկայությունները, որոնք Քյոմուրճյանը հայտնում է՝ որպես նախադասության գերադաս բաղադրիչ ունենալով «լուաք», «լու եղև», «տեսողքն պատմեցին», «ասացին թե» և նմանաբնույթ արտահայտությունները: Սակայն ի՞նչ սկզբունքով էր Քյոմուրճյանը նախապատվություն տալիս այս կամ այն սկզբնաղբյուրին, ժողովրդի շրջանում տարածված լուրերն առանց բացառության էին ընդունելի նրա համար, թե՞ ընտրողաբար էր մոտենում իր տվյալներին: Կարծում ենք՝ հնարավորության դեպքում աշխատում էր հիմք ընդունել իրադարձություններին մոտ կանգնած վկաների տեղեկությունները՝ ահավասիկ. «Եւ այսօր յորում ի Վլանկա կանգնեալ կայաք՝

¹⁹ Նույնը, էջ 140 և այլն:

²⁰ Նույնը, էջ 36, տե՛ս նաև՝ էջ 42, 60 և այլն:

շաչն ի շարն և Բ Բ և Գ Գ ոգի գային ի պատերազմէն»²¹ կամ «շա-
 քաթ [1657, հուլ. 11]. Երեկոյիս մարդ եկն ի պատերազմէն. ստոյգ
 համբաւ ոչ կայր այլ խառն»²²: Բացի այդ, շրջանառվող լուրերին
 ևա ցուցաբերել է որոշակի քննական մոտեցում, փորձել է հա-
 մադրել դրանք և ավելի ստույգ պատկեր ներկայացնել ընթերցո-
 ղին. «Եւ պատճառ Բ զիտեա այսմ՝ զի ասացին թէ վեզիրն, որ
 զտէֆտէրտարն առաջին փոխեաց, վասն որոյ և դըզլար աղա-
 սին՝ ձեռնատուութեամբ վալիտին՝ զիւր արմատն ի նմանէե-
 հան, և երկրորդ՝ ներգործութիւն ի վեզիրէ ասացին...»²³: Մեկ այլ
 տեղ կարդում ենք. «...պատճառ բազում ասացին, բայց երկուս
 ստուգեցաւ...այս Բ պատճառաւ տարեալ առաջի իւր, ոչինչ խօ-
 սեալ՝ այլ ամենայն կերպարանօքն կախէր»²⁴:

Տվյալների մյուս ստվար խմբի համար աղբյուր են ծառայել
 մունետիկների հայտարարությունները, որոնց աղբյուրագիտա-
 կան արժեքը շատ ավելի բարձր է, քանի որ դրանք հրապարա-
 կում էին արքունական որոշումները, որոնք ամենաբազմազան
 բնույթի էին, որոնք վերաբերում էին քաղաքական, տնտեսական,
 ռազմական, ազգային փոքրամասնությունների և այլ խնդիրնե-
 րին, գործօրինակ. «Եւ մունետիկն աղաղակեաց յամենայն տեղիս
 թէ Բացվի չարսուն և խանութքն. և բացաւ օրս և չընչինս էւս
 գնացի ի խանութ...»²⁵: Ավելի քան պարզ է, որ Քյոմուրճյանն իր
 «Օրագրութիւն»-ը չի գրել կատարյալ մենության մեջ, ներամ-
 փոփ՝ կտրված արտաքին աշխարհի ազդակներից: Ուսումնա-
 սիրվող ժամանակաշրջանում պատմագրական խնդիրների տա-

²¹ Նույնը, էջ 189:

²² Նույնը, էջ 256, տե՛ս նաև՝ էջ 383 և այլն:

²³ Նույնը, էջ 389:

²⁴ Նույնը, էջ 396-397:

²⁵ Նույնը, էջ 121, տե՛ս նաև՝ էջ 169, 201 և այլն:

րածական միջավայրի փոփոխությունների հետագիծը պատկերացնելուն մեծապես օգնում է ինքը՝ հեղինակը: Հոր հիվանդության պատճառով 1658 թ. փետրվարի 24-ից մարտի 8-ն ընկած ժամանակահատվածի անցքերը Քյոմուրճյանը չի ներկայացրել և պատճառաբանում է, թե ինչու. «...և ապա սակաւ սակաւ նուաստացաւ ցաւն մինչ Մարտի Ը յերրորդում շաբաթուպահոցն, և ապա օրս գնացի ի խանութ (ընդգծումը-Գ.Ա.): Վասն որոյ և այսմ զբաղմանց խափանեցաւ իր գրոյս, Բայց փոքր ի շատէ գոր երթեալ նստեաք մերձ առ իշխանսն՝ լսեաք գոր լիներն»²⁶: Այսպիսով, ինչպես երևում է, «Օրագրութիւն»-ը նա զլխավորապես գրել է հացավաճառության գործին զուգահեռ, մի միջավայրում, որ, ըստ էության, քաղաքային անցուդարձի խաչմերուկ էր և գործը շարադրելու համար աղբյուրագիտական հենք էր ապահովում: Ըստ երևույթին, Քյոմուրճյանի նստավայրը գտնվում էր քաղաքի բանուկ հատվածում: 1656 թ. մայիսի 3-ին նա գրում է. «Եւ ի դէպ յետնուցս Հինտիստանայ էլչի եկաւ ի թագաւորն և ի ժամուս այս դիհս անցաւ»²⁷: Այսպիսով, մեր իրականության մեջ պատմագրական ավանդույթների համակարգում կատարված այս տեղաշարժերը, չենք վախենա ասել, որ նոր էին և արմատական:

Օրագրության ժանրին բնորոշ մյուս առանձնահատկությունը, որ մենք կցանկանայինք դիտարկել Երեմիա Քյոմուրճյանի ստեղծագործության համապատկերում, լեզվաոճական տարբերակումների և քերականական կառույցների կիրառման հարցն է: Ինչպես արդեն նշեցինք, ռետրոսպեկտիվ շարադրանքի սկզբունքը, որը սովորաբար հատուկ չէ օրագրություններին,

²⁶ Նույնը, էջ 271:

²⁷ Նույնը, էջ 170:

հիմնականում կարելի է խորթ համարել նաև Երեմիա Քյոմուրճյանի Օրագրության համար։ Նկարագրվող դեպքերը տեղի են ունենում շատ մոտ անցյալում, հնարավոր է՝ միայն երբեմն գրառված են մեկ-երկու օրվա տարբերությամբ, ուստի շարադրանքի ընդհանուր կառուցվածքում բայերը գործածվում են գլխավորապես ներկա և անցյալ ժամանակներով։ Երեմիա Քյոմուրճյանի «Օրագրութիւն»-ը բայական ժամանակաձևերի առումով հետևյալ պատկերն ունի. առավել հաճախ գործածված է անցյալ ժամանակը՝ անցյալ անկատար և կատարյալ ժամանակաձևով, հանդիպում են նաև ներկա ժամանակով գործածված բայական կառույցներ, որոնք հիմնականում համապատասխանում են արդի հայերենի սահմանական եղանակի ներկա ժամանակին։ Այն հատվածներում, որտեղ հեղինակային շարադրանքը վերաճում է երկխոսության, կիրառված է, բնականաբար, բուն հրամայական կամ հրամայական եղանակի ներկա ժամանակաձևը՝ երկրորդ դեմքով։ Օրագրություններին պակաս հատուկ են ապառնի ժամանակով հիշատակումները։ Քյոմուրճյանի Օրագրության էջերում ավելի հաճախ հանդիպում է երկրորդ ապառնի ժամանակաձևը։

Երեմիա Քյոմուրճյանի «Օրագրութիւն»-ը չափազանց արժեքավոր է նաև իր՝ պատմագրություն բերած լեզվով։ Լեզվի հարցում միջնադարյան հայ պատմագրության՝ երբեմն մաքրամոլության հասնող բացարձակ դիրքորոշումը ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում կարծես թե խմբագրվում է։ Պատմագրական շփումների սոցիալական միջավայրի փոփոխությունն իր հերթին մեծ ազդեցություն է թողնում լեզվական շերտի վրա։ «Օրագրութիւն»-ը գրված է շատ պատկերավոր, գունեղ ու հետաքրքիր լեզվով։ Առավելապես գերիշխող է խոսակցական լեզ-

վի բառամթերքը: Քյոմուրճյանի լեզուն շատ յուրատիպ տեղ է բռնել գրաբարի, միջին հայերենի և օսմաներենի միջակայքում: Ժանրային առանձնահատկություններով պայմանավորված՝ շարադրանքին հատուկ են կրկնաբանությունները, ավելի հաճախ՝ փուլայնությունը, անկախ զարգացումներից՝ տարեշրջանների հաջորդականությունն անփոփոխ է: Արդեն նշեցինք, որ հեղինակը կարող է կամայականության կամ մեկ այլ պատճառով կիսատ թողնել շարադրանքը, սրան գումարվում են նաև հատվածականությունը, հաղորդումների՝ տեղ-տեղ սեղմ ու հակիրճ բնույթը:

Վերը վկայված բոլոր առանձնահատկությունները Երեմիա Քյոմուրճյանի «Օրագրութիւն» երկասիրության ժանրային պատկանելության հարցում կշեռքի նժարը փոխում են հոգուտ վերջինիս օրագրային պատկանելության՝ ինքնըստինքյան արդարացնելով երկի՝ հետագայի միջամտությամբ քաղաքացիություն ստացած ժանրային ձևաչափը: Մեր դիտարկումները, սակայն, բերել են այն եզրակացության, որ ելնելով մի շարք նկատառումներից՝ «Օրագրութիւն»-ը չի կարելի անվերապահորեն համարել օրագրային ժանրի ստեղծագործություն: Պատմագրություն գրելու հավակնոտ ցանկությունը չի սոսկ, որ ընկած է Երեմիա Քյոմուրճյանի ընտրած խորագրի հիմքում: Երկն իր մի շարք առանձնահատկություններով հարում է նաև պատմությանը հատուկ չափորոշիչներին: Որքան էլ Երեմիայի «Օրագրութիւն»-ը առլեցուն է անձնական և կենցաղային բնույթի տվյալներով, այն նախևառաջ մեծապես անդրադարձումն է կարևորագույն հասարակական-քաղաքական տեղաշարժերի, որոնք դիտարկելի են պատմության համատեքստում և կարող են ընթեռնելի լինել պատմական տեքստի շրջանակներում: Երեմիա Քյոմուրճյանի «Օրագրութիւն»-ը ոչ

միայն մեզ հայտնի միակ հիմնական սկզբնաղբյուրն է XVII դարի երկրորդ կեսին հայության արևմտահայ հատվածում տեղ գտած իրադարձային գործընթացների լուսաբանման, այլն՝ համակողմանի հետևում է օսմանյան ներքին ու արտաքին կյանքում տեղի ունեցող դեպքերին: Հեղինակի ուշադրությունը մեծապես գրավում են օսմանյան կառավարման համակարգում տեղի ունեցած փոփոխությունները, վեզիրների պաշտոնակալության ընթացքն ու հերթագայությունը, կայսրության արտաքին քաղաքական անցքերը, մայրաքաղաք էկոդ դեսպանագնաց պատվիրակությունները և վերջապես՝ ջալալիական խռովությունները: Օսմանյան քաղաքական օրակարգի նկատմամբ հեղինակի նման բժախնդիր և հետևողական վերաբերմունքի պատճառներից մեկն էլ օսմանյան իրականության մեջ հայկական շահախնդրություններն ավելի ստույգ ձևակերպելու և դրանք հնարավորինս կայսրության քաղաքական օրակարգից բխեցնելու դիտավորությունն էր: Ավելի էական էր, սակայն, Քյոմուրճյանի ունեցած քաղաքացիական ինքնագիտակցության հարցը, որն օսմանյան էր: Այն, որ Երեմյա Չելեպին չի գրել սոսկ ինքնաբուխ մի շարադրանք՝ թելադրված օրերի տպավորություններով, այլ որոշակիորեն ծրագրել է իր աշխատանքը, պարզորոշ է նաև հետևյալ վկայությունից. «...Եւ ապա հրամայեաց պատրիզն, և գնաց յեկեղեցիսն, յաւել զմի ի ամիս նստէր, զոր յետոյ ասասցուք ի տեղոջ իւրում (ընդգծումը՝ Գ.Ա.)»²⁸: Կա մեկ այլ հանգամանք նս. սկսած 1659 թ., մասամբ նաև 1658 թ.՝ հեղինակը չի պահպանում ամենօրյա շարադրանքի ավանդույթը՝ դեպքերը ներկայացնելով խիստ համառոտակի և ընդհանրական: Օրագրության շարադրանքի՝ համարյա ամենօրյա ուղիքներ վերոհիշյալ տարեշրջաններից սկսած՝ նկատելիորեն

²⁸Նույնը, էջ 338:

բեկվում է. անգամ իր առօրյա գործողությունները մանրամասն գրի առնող Քյոմուրճյանը սկսում է ավելի ընտրողաբար վերաբերվել ներկայացվող նյութին, հեղինակի ուշադրության կենտրոնում հայտնվում են բացառապես հասարակական-քաղաքական անցքերը: Տպավորություն է ստեղծվում, որ նա հետահայաց կերպով շարադրել է այն դրվագները, որոնք առավել կարևոր է համարել: Շարադրանքում տեղ գտած կրճատումները խոստովանում է նաև պատմագիրը. «Ջոչ գրելն իմ ի մեջ աւագ պահոցս թէ զի եղև, զպատճառն նս եղաք խոստովանօրէն, յոր ընդ ատուրսն փոխեցին զմեծ դատին որ աստ ի քաղաքս: Նաև թումայ անուանեալն, գորոյ զգալն և զոչ ընդունելն յեկեղեցիսն և ուր ուրեք հանդիպիլն, անդէն նս զթողուլն և զընդունելն ոչ գրեցաք»²⁹: Կարծում ենք՝ այս դեպքում դեր է խաղացել նաև ժամանակի պակասը, որ պայմանավորված էր հեղինակի թե՛ գրական, թե՛ հասարակական հարաճուն գործունեությամբ:

Երեմիա Քյոմուրճյանի «Օրագրութիւն»-ը մեզ հայտնի պատմական օրագրություններից առանձնանում է իր ունեցած աղբյուրագիտական հենքով, որը ոչ միայն վերը քննարկված «առաջին ձեռք» տեղեկություններն են, այլև՝ զանազան նամակներ, թղթեր, դատավարական վճռագրեր ու հրամաններ, կամ դրանց պատճենները, որոնք հասու էին նոտարական գործառույթներ իրականացնող Երեմիա Քյոմուրճյանին, դրանք շատ հաճախ նա անձամբ էր գրում կամ ընթերցում պատրիարքարանի ժողովների ժամանակ: Նամակների հեղինակներն ու հասցեատերերը ամենատարբեր մարդիկ են՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Հակոբ Ա Ջուղայեցին, Եղիազար Այնթափցին, Երուսաղեմի Աստվածատուր պատրիարքը, Սսի Խաչատուր կաթողիկոսը

²⁹Նույնը, էջ 276:

և ուրիշներ: Երեմիա Քյոմուրճյանը բազմիցս մեջբերումներ է կատարում նաև օսմանյան վեզիրների և տարատեսակ բարձրաստիճան պաշտոնյաների նամակներից, որոնց բովանդակությունը իրեն ծանոթ է եղել: Փաստորեն, մենք գործ ունենք վավերագիր միավորների կիրառման երևույթի հետ, որոնք գործում հղված են բնօրինակի, պատճենված կամ միջնորդավորված ձևով: Տեղ-տեղ, սակայն, հեղինակին ոչ միշտ էր հաջողվում պարզել նամակների բովանդակությունը. «[1657, 6 փետրվ.] Ուրբաթ օրս պատրիզն Հոռոմոց մտեալ ընդ փաշան, տեսեալ զգործս յառաջմանէ. և օրս վեզիրն խիլայեաց գնա և գորս ընդ նմա՝ կապայ զգեցուցանելով, և Բ թղթիւք ել ի տանէ վեզիրին և ոչ զհտացաք թէ զինչ էր ի թղթին»³⁰:

Բացի արխիվային հիմքից՝ «Օրագրութիւն»-ը գրելիս Երեմիա Քյոմուրճյանն օգտագործել է նաև սկզբնաղբյուրային նշանակության այլ երկեր: Այսպես, 1658 թ. ջալալիական հերթական ապստամբություններից մեկի ընթացքը ներկայացնելիս Քյոմուրճյանը գրում է. «Եւ յաւարտումն բանից (ընդգծումը՝ Գ.Ա.) Հասանեացն ապստամբից տեսեր զի գրեցաւ թէ իբրև ոչ կարացին պարտել կամ ահացուցանել յայս կողմ»³¹: Պատմական աղբյուրները նա վկայակոչում է՝ առանց դրանք հղելու. «...Եւ զայլն զկնի որդին (խոսքը օսմանյան հռչակավոր վեզիր Ֆազըլ Ահմետ փաշայի մասին է՝ Գ.Ա.) առաւելացոյց, զոր պատմեն զիրքս (ընդգծումը՝ Գ.Ա.)»³²: Գլխավորապես իր ընդարձակ ճառախոսությունների ժամանակ ի հայտ են գալիս Երեմիա Քյոմուրճյանի պատմահայեցողության որոշ տարրեր: Շարադրանքի ընթացքում նա վկայակոչում է մի շարք հեղինակների և գրական

³⁰ Նույնը, էջ 227:

³¹ Նույնը, էջ 305:

³² Նույնը, էջ 380:

հուշարձաններ, որոնք աներկբա հեղինակություն էին միջնադարյան հայ պատմագրական մտքի համար, թեև պատմագիրը բառացի մեջբերումներ չի կատարում, սակայն կարծես թե չկամենալով զանց առնել ընդունված պատմագրական ավանդույթները, և իր երկին ավելի արժանահավատություն հաղորդելու համար, Քյոմուրճյանը դիմում է գրական որոշակի հնարքների: Այսպես, տեղ-տեղ նա իր շարադրանքը կառուցում է պատմական գուգահեռումների և համեմատությունների հիման վրա, որոնց մի սայրը գտնվում է անցյալում՝ անտիկ աշխարհի հերոսապատում դրվագներում, աստվածաշնչյան թեմաներում, հայոց պատմության քառուղիներում և այլուր³³, իսկ մյուս սայրը՝ իր ժամանակներում:

Հաջորդ դիտարկումը, որ կցանկանայինք անել Երեմիա Չելեպիի «Օրագրութիւն» երկի ժանրային հարցի վերաբերյալ ժամանակագրական կարգին է առնչվում. արդեն նշեցինք, որ օրագրական ժանրի հիմնական առանձնահատկությունը, որ ժամանակագրական մանրագննությունն ու ճշգրտությունն է, առավելագույնս արտացոլված է Քյոմուրճյանի Օրագրության մեջ: Տեղ-տեղ օրվա ժամերի արձանագրման հասնող շարադրանքը դույզն-ինչ կասկածի տեղիք չի տալիս, որ հեղինակը տառացիորեն հետևում է օրագրային սկզբունքներին, սակայն երկում Երեմիա Քյոմուրճյանի գործածած ժամանակագրական մոտեցումն ավելի խորքային է, քան մեզ հայտնի մյուս օրագրություններում է: Նա հմտորեն տիրապետում էր տոմարական գիտելիքներին, ինչն իր ժամանակներում յուրաքանչյուրին չէր տրված: Հեղինակը ուշի-ուշով հետևում է լուսնի փուլերի հաջորդականությանը, և հնարավորության դեպքում իր ժամանա-

³³ Օրագրութիւն, էջ 289, տե՛ս նաև՝ էջ 290-291, 309, 312, 387:

կային հիշատակումները գուգադրում այդ տվյալներով³⁴: Երեմիա Քյոմուրճյանի կիրառած նման մոտեցումն ավելի շատ աղերսվում է ավանդական պատմագրության ժամանակագրական սկզբունքներին:

Այսպիսով, վերը կատարված դիտարկումները հիմք ընդունելով՝ կարծում ենք, որ Երեմիա Քյոմուրճյանի «Օրագրութիւն» երկասիրությունը մեծապես համապատասխանելով օրագրական ժանրի ընդհանուր սկզբունքներին, լիիրավ է մի կողմից հավակնելու XVII դարում գրական նոր նախընտրությունների առաջամարտիկներից մեկի դերին, մյուս կողմից՝ մի շարք բնորոշումներով կրում է դասական մատենագրության դրոշմն ու ազդեցությունը:

GAYANE AYVAZIAN

THE WRITING BY YEREMIA CHELEBI QYOMURTCHYAN "DIARY"

SUMMARY

In the history of Armenian historiographic thought of the 17th century was marked as a period of "a new ascent". The work of Yerernia Qyomurtchyan - "Diary" represents in the best way the entire trajectory of historiographic shifts that have occurred during this period and connects a variety of traditional and new historiographic principles. The work transmits the history of only 14 years (1648-1662), but is notable for its large volumetric

³⁴ Օրագրութիւն, էջ 243, տե՛ս նաև՝ էջ 252, 270, 370 և այլն:

comprehension. Personal and household data, as well as important social-political events served as material for periodic records of the author. The main source of the writing is the author himself, as well as the people around him and his reality. Qyomurtchyan is one of the first authors who attaches great importance and cultural value to private life of the people in the context of the historical document.

ГАЯНЭ АЙВАЗЯН

ПРОИЗВЕДЕНИЕ “ДНЕВНИК” ЕРЕМИИ ЧЕЛЕБИ КЕМУРЧЯНА

РЕЗЮМЕ

В истории армянской историографической мысли 17-ый век ознаменовался периодом “нового подъёма”. Произведение “Дневник” наилучшим образом отображает всю траекторию историографических сдвигов произошедших в этот период и связывает между собой множество традиционных и новых историографических принципов. Труд передает историю лишь 14 лет (1648-1662), но обособлен большим объёмным охватом. Материалом для периодических записей автора служили как личные-бытовые данные, так и важные общественно-политические события. Главным источником изложения является сам автор, а так же окружающие его люди и действительность. Кёмурчян является одним из первых авторов, кто придает большое значение и культурную ценность частной жизни человека в контексте исторического документа.